

PÓTOR BARNABÁS

„Nem börtön, hanem (...) menedék”

Módszertani kérdésselvetések és közelítések az 1950-es, 1960-as években
egyházi gimnáziumokban végzett öregdiákok visszaemlékezéseire^{*}

A második világháborút követően a magyarországi egyházaknak korábban nem tapasztalt problémákkal kellett szembenézniük. A keresztény-nemzeti ideológiai alapokra épülő Horthy-korszakban az egyházak szoros kapcsolatban álltak az állammal, bár jogi értelemben nem, a gyakorlatban – legalábbis a történelmi felekezetek – államegyházakként működtek.¹ Az 1945–1949 közötti kormányok egyik elsődleges célja a szeparáció, az állam és az egyház szétválasztása volt, amely azonban – függetleníthetetlenül a hatalomátvételre készülő kommunista vezetés antiklerikális törekvéseitől – nem tudott békésen megvalósulni. Az egyházak gazdasági hatalmának megtörése, illetve politikai, közéleti aktivitásuk leszűkítése mellett a koalíciós kormányzás idején hozott egyházügyi intézkedések egyik fő célja a felekezetek kulturális, oktató-nevelő monopóliumának megszüntetése volt.² A hatalom megragadására törekvő baloldali politikai erők az oktatási rendszer évtizedek óta napirenden lévő megújítását összekapcsolták saját politikai-ideológia törekvéseikkel,³ melyek egyik fő pontja az egyházi iskolák államosítása volt: az erről szóló törvényt 1948. június 16-án fogadta el az országgyűlés. Az iskolafenntartó felekezetekkel történő állami megállapodások különböző módokon és eltérő ütemben mentek végbe, a középiskolai oktatás szintjén 1952-re alakult ki az az állapot, amely egészen a rendszerváltásig fennállt: a katolikus egyház nyolc (négy szerzetesrend – a bencések, a ferencesek, a piaristák, illetve a szegény iskolanővérek – két-két intézményt), míg a református egyház egyetlen négyosztályos gimnáziumot működtethetett.

A továbbiakban a Debreceni Református Kollégium Gimnáziumában, valamint a Pannonhalmi Bencés Gimnáziumban az 1950-es, 1960-as években végzett diákok – a már a rendszerváltás után közölt – visszaemlékező szövegeit fogom megvizsgálni, kitekintve a többi katolikus gimnázium vonatkozásában fellelhető hasonló jellegű

^{*} A tanulmány a következő írás bővített, átdolgozott változata: PÓTOR Barnabás, *Kollégium és narratív identitás az 1950-es és 1960-as években végzett öregdiákok visszaemlékezéseiben = Világosító lámpás: Tanulmányok a 60 éves Győri L. János tiszteletére*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, BARANYAI Norbert, GONDA László, KOVÁCS Gergely, SIPOS Ferenc, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület – Debreceni Református Kollégium, 2018, 193–203.

¹ BALOGH Margit, *„Isten szabad ege alatt” – az egyházak Magyarországon 1945 és 1948 között = Felekezetek, egyházpolitika, identitás*, szerk. BALOGH Margit, Bp., Kossuth, 2008, 49.

² Uo., 51.

³ MÉSZÁROS István, NÉMETH András, PUKÁNSZKY Béla, *Neveléstörténet: Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe*, Bp., Osiris, 2005, 352.

írásokra. A kutatás kiterjesztését az 1970-es, 1980-as években érettségizettek ilyesfajta szövegeire azért nem tartom indokoltnak, mivel véleményem szerint az államszocializmus második húsz esztendeje nem vizsgálható ugyanazon kritériumok alapján, mint az általam választott korszak. Ekkorra az „enyhülés” már az oktatás területén, az egyházi iskolákban is érezhetővé vált,⁴ ezért az ezt az időszakot felidéző írások egyúttal kezelése, összemosása az általam kijelölt két évtizedet tematizáló visszaemlékezésekkel nem volna szerencsés.⁵ A rendszerváltás előtről származó visszaemlékezések feltűnő hiánya miatt mindemellett elkerülhetetlen, hogy a vizsgálat kifejezetten csak az 1989 után közölt visszaemlékezés-korpuszra fókuszáljon.

Források és módszertan

Az utóbbi bő egy évtizedben számos olyan kötet jelent meg, melyek valamilyen formában visszaemlékezéseket is közreadtak az 1950-es, 1960-as évek során egyházi gimnáziumokban végzett öregdiákoktól. A Pannonhalmi Bencés Gimnázium,⁶ illetve a Debreceni Református Kollégium Gimnáziumának⁷ 1956-os, forradalmi eseményeit feldolgozó egy-egy kötet mellett forráscsoportom részét képezi egy magyar,⁸ illetve egy angol⁹ nyelvű önéletírás, továbbá három (a bencés iskola részéről kettő,¹⁰ míg a reformátuséról egy¹¹) jubileumi kötet, melyek adott osztályok ötvenéves érettségi találkozója alkalmából jelentek meg. Mindemellett forrásaim között szerepel a Református Kollégium fennállásának 450., valamint 475. évfordulójára készült visszaemlékezés,¹²

⁴ GYŐRI József, *A Debreceni Református Kollégium Gimnáziumának története (1952–2012) = A Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma (1850–2012): Iskolatörténeti tanulmányok*, szerk. GYŐRI L. János, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2013, 204–205, 213–223; DRAHOS Péter, *Katolikus iskolák az államosítás után*, Educatio, 1992/1, 49–50.

⁵ Összehasonlításuk ugyanakkor izgalmas tanulságokkal szolgálhatna, jelen dolgozat keretei azonban ezt sajnos nem teszik lehetővé.

⁶ SZALAI Béla, *Mozaik: Pannonhalma, 1956*, Bp., Publikus Bt., 2009.

⁷ *A Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma és az 1956-os forradalmi események*, szerk. GYŐRI L. János, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2006.

⁸ JANKOVICS Marcell, *Lékiratok*, Bp., Helikon, 2014. – A szerző 1959-ben érettségizett a Pannonhalmi Bencés Gimnáziumban.

⁹ Laszlo GEDER, *Faith and Devotion: Escape from Behind the Iron Curtain*, Bloomington, AuthorHouse, 2008. – A szerző 1950-ben érettségizett a Debreceni Református Kollégium Gimnáziumában, később az USA-ba emigrált.

¹⁰ *PH 58/B – Osztály-napló – A Pannonhalmán 1958-ban érettségizett IV/B osztály emlékkönyve az 50. érettségi találkozóra*, szerk. SZALAI Béla, VERESS Péter, Bp., Szalai B., 2008; *A mi Pannonhalmánk: A pannonhalmi 1959/B osztály 50 éves emlékkönyve*, szerk. HÁGER VERESS Ádám, Bp., [magánkiadás], 2009.

¹¹ *Sziklára épült menedékünk: A Református Kollégium 1958–1962–2012*, szerk. JUHÁSZ Magdolna, KIRÁLY Gábor, P. SZALAY Emőke, Debrecen, Szalay Alapítvány, 2012.

¹² BEKE Albert, *Emlékeim a 450 éves Debreceni Református Kollégiumról = B. A., Szemben a széllal*, Bp., Szenci Molnár Társaság, 1994, 5–21. (Eredeti megjelenés: Kapu, 1989/2, 42–44.)

illetve kötet¹³ is. A különféle kiadványokban megjelent visszaemlékezések témájukat, illetve terjedelmüket tekintve is rendkívül változatosak: az élettörténet-elbeszélések (a két önéletrírásen kívül a többi kötetben is találhatunk az addigi teljes életút bemutatásának igényével készült írásokat) mellett vannak olyanok, melyek kizárólag a középiskolai emlékekre koncentrálnak, illetve olvashatunk olyan szöveget is, mely csupán valamilyen konkrét iskolai esemény, rövid történet felidezéséből áll.

Jelen tanulmány egy hosszabb kutatómunka kezdeti fázisának bemutatását kíséri meg, mely vizsgálódást a későbbiekben – a választott korszakban egyházi gimnáziumokban végzett öregdiákokkal készült – életútinterjúkra is szeretném kiterjeszteni. Az előbb hivatkozott – meglehetősen eklektikus – szövegtörzset megközelítését ugyanakkor már a jelenlegi stádiumban is az oral history elméleti-módszertani megfontolásai felől tartom érdemesnek, melynek rugalmas keretei, interdiszciplináris jellege, tágabb – egyfajta szemléletmódként elgondolt – értelmezési hagyománya,¹⁴ úgy vélem, lehetővé teszi, hogy ne csak szóbeli interjúk lejegyzett formáira, hanem már eleve írásban elkészült visszaemlékezésekre is alkalmazzuk.¹⁵ Az oral history – nyugati alkalmazásához képest – megkésett hazai elterjedésének pozitív velejárója, hogy az itthon megjelent korai elméleti munkák már eleve számoltak az emlékezés Bartlett klasszikus művében¹⁶ kifejtett konstruktív, a jelen perspektívájából szelektáló jellegével, illetve a történeti elbeszélések narratív formájának – leginkább Hayden White munkásságához kapcsolható – kulcsfontosságú szerepével. Ennek ellenére az oral history interjúk gyakorlati alkalmazása, felhasználása során sok esetben továbbra is azok történeti „ismeretanyaga” áll a kutatások fókuszában, a történettudomány hagyományos megközelítési módjait érvényesítve: ebből a szempontból vizsgálódásom elméleti-módszertani alapjai közelebb állnak az élettörténeti módszer (*Biographieforschung, narrative biographical method*) által alkalmazottakhoz.¹⁷

¹³ *Menedék: A Debreceni Református Kollégium Gimnáziumában 1950–1958 között végzett diákok visszaemlékezései* (második, bővített kiadás), szerk. CSIHA András, GYÖRI [L.] János, NAGY László, MOLNÁR István, VIRÁGH Lászlóné, Debrecen, Debreceni Református Kollégium Baráti Köre, 2013.

¹⁴ UDVARNOKY Virág, *Szóbeszéd vagy történelem?: Az oral history értelmezési lehetőségei*, Replika, 2007/58, 28; NIEDERMÜLLER Péter, *Élettörténet és életrajzi elbeszélés*, Ethnographia, 1988/3–4, 377.

¹⁵ Mindezzel természetesen nem célok az interjúk rögzítése esetén fellépő mediális váltás, illetve az oral history – már elnevezésében is jelölt – alapvetően szóbeli mivoltának negligálása, fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy az interjúkat használó kutatók a legtöbb esetben az átiratokból dolgoznak, illetve szinte kizárólag ezeket publikálják. Nézetem szerint a probléma inkább csak látszólagos: a szóbeli, illetve írásbeli megnyilatkozás esetén létrejövő dialogikus viszony eltérő természetének tudatosításával áthidalhatóvá válik. Vö. PAUL RICOEUR, *A szöveg mint modell: a hermeneutikai megértés*, ford. SZABÓ Márton, Szociológiai Figyelő, 2002/1–2, 63–64.

¹⁶ Frederic Charles BARTLETT, *Az emlékezés*, ford. PLÉH Csaba, Bp., Gondolat, 1985.

¹⁷ Vö. KOVÁCS Éva, *A narratív módszertanok politikája*, Forrás, 2011/7–8, 3–20. – Ilyen szempontból félvezető lehet az általam korábban a kötetekre, visszaemlékezésekre használt *forrás* kifejezés, ezért fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy a szót nem a hagyományos – a szövegekben történeti „tényeket” kereső, illetve azokat rendszerező attitűddel azonosítható – értelmében használom.

A történelmi események körülményeinek rekonstruálása helyett a kijelölt szövegeket sokkal inkább arra használjuk, hogy megvizsgáljuk, az adott időpontban hogyan gondolkodik az egyén a múltban történekről.¹⁸ Segítségükkel közelebb juthatunk ahhoz, hogy miként tulajdonít jelentéseket a szubjektum (illetve közösség) az általa átélt történelmi eseményeknek, milyen módon próbálja meg interpretálni azokat, milyen viszonyrendszerben látja retrospektív módon önmagát, és hogyan beszél minderről. A forráscsoportként választott szövegek tehát elsősorban nem tartalmi szempontból foglalkoztatnak, céлом nem az 1950-es, 1960-as években működő egyházi gimnáziumok történetének feldolgozása, továbbírása, hanem sokkal inkább azon emlékezési, illetve narratív „technikák” működésének a nyomon követése, melyekkel az öregdiákok elhelyezik egykori iskolájukat visszaemlékezéseikben, illetve élettörténetükben, identitásukban.¹⁹ Az ebben a formában eddig még kevésbé kutatott téma a későbbiekben ugyanakkor izgalmas belátásokkal járulhat hozzá a történelmi múlt mikrotörténelmi, iskolatörténelmi aspektusainak feltárásához is. Kutatásom jelenlegi fázisában azonban a visszaemlékezésekben megfigyelhető általánosabb tér-, identitás-, és emlékezetelméleti jellegzetességek, illetve a gimnáziumok vonatkozásában használt motívumok rögzítését, tanulmányozását tartom legfőbb céloknak, a kiterjedtebb szövegtörzset – némileg széttartó mivolta ellenére is – lehetőséget biztosít ezek részletesebb bemutatására, számos példával történő alaposabb szemléltetésére.

A gimnáziumok szerepe a visszaemlékezésekben

A vizsgálni kívánt szövegek elemzésekor fontos figyelembe venni azok külső irányítottságát, amely szintén az oral history interjúkkal rokonítja őket. A két önéletrajzon, illetve Beke Albert visszaemlékezésén kívül a többi kötetben szinte kivétel nélkül olyan szövegeket olvashatunk, melyek a szerkesztők (jellemzően szintén öregdiákok, esetleg tanárok) felkérésére születtek meg. Az élettörténet elbeszélésének ugyan alapvető külső támpontjai az intézményes szocializáció lépcsőfokai (az iskolától kezdve a nyugdíjba vonulásig),²⁰ esetünkben azonban fokozottan érvényesnek tűnik, hogy a

¹⁸ Ebben az értelemben a visszaemlékezések tulajdonképpen tanúságtételek, melyek aporetikus szerkezete megközelíthetetlenül teszi a tanúságtételevő igazságát. Vö. Jacques DERRIDA, *Poetics and Politics of Witnessing* = J. D., *Sovereignities in Question*, eds. Thomas DUTOIT, Outi PASANEN, New York, Fordham University Press, 2005, 65–96.

¹⁹ Talán már az eddigiekből is körvonalazódhatott, ugyanakkor fontosnak tartom jelezni, hogy az identitást nem egy rögzített, kategorikus (származással megörökölt vagy a szocializáció útján elsajátított) „tulajdon-ság-együttesként”, hanem sokkal inkább egy térbe és időbe ágyazott, narratív, illetve konstitutív jellegű önazonosság-fogalomként gondolom el, illetve használom írásom során, nagyban támaszkodva Ricoeur narratív identitásról alkotott koncepciójára. Paul RICOEUR, *Az én és az elbeszélte azonosság*, ford. JENEY Éva = P. R., *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Osiris, 1999, 373–413.

²⁰ PATAKI Ferenc, *Az önéletrajz „dramaturgiája”: az élettörténelmi forgatókönyvek* = P. F., *Élettörténet és identitás*, Bp., Osiris, 2001, 334.

visszaemlékező öregdiákok fontos, felnőtt éveiket is meghatározó szereppel ruházzák fel egykori gimnáziumukat,²¹ sok esetben laudatív-admiratív retorikát működtetve szólnak meg az intézménnyel kapcsolatban.²² A felkérések gesztusszerűsége, az esetleges szerkesztői instrukciók²³ meglátásom szerint könnyedén eredményezhettek olyan preconcepciót, (kimondatlan és szándékolatlan) elvárásokat, melyek alapján a visszaemlékező úgy érezhette, hogy kötelezően fontos, pozitív szereppel kell felruházni a gimnáziumot elbeszélésében: az emlékezés ilyesformán kialakított kontextusa tehát jelentősen befolyásolhatta a visszaemlékezők pozícióját, azt, hogy miként alkotják meg önmagukat (és az iskolát) a múltból szóló elbeszélésükben. Mindennek ellenére úgy gondolom, hogy nem beszélhetünk a szó szoros értelmében vett „kiprovokált emlékezetéről”,²⁴ hiszen a kötetek jelentős része alulról, az öregdiákok köréből szerveződő kezdeményezésként indult, szerzőgárdájuk a visszaemlékezésekből kiolvashatóan főként olyan személyekből áll, akik idős korukban is közeli kapcsolatot ápolnak az iskolával, tagjai az intézmény körüli öregdiák-csoportosulásoknak, illetve rendszeresen járnak osztálytalálkozókra.²⁵

Az öregdiákok iskolával szembeni attitűdjének ilyesfajta meghatározottsága természetesen nem az egyetlen (és talán nem is a legfontosabb) jelenség, ahogyan az élettörténet, a múltbeli tapasztalatok elmondásának – eddig még csak utalás szintjén említett – kulturálisan, narratív stb. szempontból kötött kódjai, formái mellett is még számos egyéb faktor befolyásolhatta a visszaemlékezőket. Adott esetben fontos lehet például a kötet koncepciója: az ötvenéves érettségi találkozókra készült kiadványok jellemzően kis példányszámban, elsősorban az osztályok tagjai számára készültek, számos visszaemlékező írásának megszólítottjai kifejezetten az egykori társak – mindennek következményei vannak az elbeszélés formáját, illetve tartalmát tekintve

²¹ „A gimnáziumban és a kollégiumban töltött évek erősen befolyásolták egyéniségem kifejlődését. Nem bírom elképzelni, hogy a hazám, a népem, az egyházunk iránt érzett szeretetem, kötelességérzetem s az önfegyelem olyan fokra fejlődött volna a kollégiumi nevelés hatása nélkül, mint amilyenek lettek. Köszönet mindeztért.” *Menedék, i. m.*, 19–20; „különböző érzésekkel gondolunk vissza az ott eltöltött időre. De egy dologban csak közös lehet a véleményünk: Pannonhalma mindannyiunkat egész életünkre szóló útravalóval látott el.” *PH/58B – Osztály-napló, i. m.*, 42.

²² „Ezzel az intézménnyel megismerkedni, diákjának lenni kimondhatatlan kiváltság, Isten különös ajándéka.” *Menedék, i. m.*, 43.

²³ Ezeket természetesen nem ismerhetjük pontosan, ugyanakkor számos esetben találhatunk rájuk vonatkozó utalásokat a kötetekben: „Annak ellenére, hogy induláskor mindenki kapott némi útmutatót a tartalomra, terjedelempre vonatkozóan, az elkészült életírások mégis minden szempontból erősen különböznek, sokfélék. Tükrözik saját sokszínűségünket, karakterességünket, egyediségünket.” – *PH58/B – Osztály-napló, i. m.*, 56.

²⁴ K. HORVÁTH Zsolt, *Historizált emlékezet mint „személyes történelem”: Az ötvenes évek kirekesztő mechanizmusai az emlékezet és a történelem szemszögéből*, Századvég, 1998/8, 37–38.

²⁵ A három, 50 éves érettségi találkozóra készült kiadvány mellett (melyek az adott osztály minden tagját igyekeztek megszólaltatni) ebben az értelemben a *Mozaik* című kötet tekinthető még reprezentatívnak, melynek szerkesztője az ’56-os forradalom alatt Pannonhalmán tanuló összes – még élő, illetve felkutatható – öregdiákot felkérte visszaemlékezésének megírására.

egyaránt. A választott kiadványok, írások számos darabja valamilyen történelmi esemény (az '56-os forradalom vagy az iskola alapítása) évfordulójához kapcsolódóan jelent meg, mindez szintén befolyásolhatta az elbeszélők pozícióját, hiszen írásaik ezáltal beléptek egy olyan kulturális, illetve szövegtérbe, melyeknek részei az adott eseményhez kapcsolódó szobrok, emlékterek, megemlékezési szertartások, ünnepek, egyéb narratív reprezentációk: az emlékezés – assmanni értelemben vett – alakzatai.²⁶ A visszaemlékezések tehát részben eltérő emlékezési mechanizmusok eredményei, különböző elbeszélői stratégiák figyelhetőek meg bennük, így természetesen más-más narratív identitás megkonstruálására is adhatnak alapot.²⁷

Eltérések mutatkoznak annak tekintetében is, hogy az öregdiákok mennyiben szerkesztik élettörténetüket a makrotörténeti narratíva elvárásainak megfelelően: míg egyes elbeszélésekben inkább a cselekvő én kerül a középpontba, addig mások az egyéni élet történetét a más emberekhez való viszonyban ragadják meg, folyamatosan pozicionálva önmagukat, mint a közösség (és az eseménytörténeti narratíva) részét, részesét. Jan Assmann koncepciójában az oral history kifejezeten a kommunikatív emlékezet terrénuma,²⁸ ennek egyfajta dinamikus modelljeként az 1950-es, 1960-as éveket feldolgozó visszaemlékezéseket a személyes, valamint kollektív emlékezet, illetve a történelem-/emlékezetpolitikák ütközőfelületeként gondolhatjuk el.²⁹ Az emlékezés későbbi közösségi, kanonizált és/vagy alternatív múltinterpretációkat is magába olvasztó,³⁰ mindig az aktuális jelenből konstruáló³¹ jellege adott esetben az öregdiákoknál is reflektálttá, problematikusává válik.

A különféle közkeletű emlékezzeteóriák közös jellegzetessége, hogy állításuk szerint „a múlt sokféle emlékezési gyakorlata egyaránt képes betölteni a kollektív emlékezet funkcióját, az identitás megteremtését és biztosítását”.³² A kollektív identitások kizárólag a személyesen (is) megélt azonosságok analogikus átvitele révén jöhetnek létre, mindez pedig visszavezet minket az identitás időbe ágyazottságához, ahhoz, hogy a tapasztalás során – így önmagunk megtapasztalása során is – az időhöz csakis

²⁶ Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet*, ford. HIDAS Zoltán, Bp., Atlantisz, 1999, 38–43.

²⁷ VÖ. GYÁNI GÁBOR, *Emlékezés és oral history* = Gy. G., *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, Bp., Napvilág, 2000, 140–142.

²⁸ ASSMANN, *i. m.*, 52.

²⁹ VÖ. KOVÁCS ÉVA, *Az élettörténeti emlékezet helye az emlékezetkutatásban: Tudománytörténeti és kutatási bevezető = Tükörszilánkok: Kádár-korszakok a személyes emlékezetben*, szerk. KOVÁCS ÉVA, Bp., MTA Szociológiai Kutatóintézet – 1956-os Intézet, 2008, 9–41.

³⁰ „Sokat írtak azóta az 1956-os eseményekről; amit lehetett, el is olvastam. Nagyon vigyáztam, hogy az olvasottak ne keveredjenek az emlékeimmel, ezért csak azokat az emlékeimet írtam itt le, amelyekkel kapcsolatban egészen biztos vagyok, hogy ott voltam és átéltem.” *A Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma, i. m.*, 105.

³¹ „Több mint 60 év távlatából az emlékezés olyan, mint a ferditő vagy torzító tükör. Egyes dolgok fel vannak nagyítva, mások kiesnek a fókuszról.” *Menedék, i. m.*, 15.

³² GYÁNI GÁBOR, *Identitás, emlékezés, lokalitás* = Gy. G., *Az elveszített múlt*, Bp., Nyitott Könyvműhely, 2010, 104.

narratív módon férhetünk hozzá.³³ A múlt narratív konstrukciójában ugyanakkor ki-tüntetett szerepe van a helyeknek is.³⁴ Az iskolák ily módon nemcsak az egyéni identitásképzés, identitásképződés szempontjából válnak fontossá, hanem az együtt átélt események színhelyének tudati reprezentációjaként a(z) – alapvetően narratív természetű – csoportidentitás szimbolikus hordozói is lesznek,³⁵ melynek a visszaemlékezések létrejövő eredményei, egyben alakító tényezői is. A csoportnarratíva egyaránt szolgálja ennek a társas alakzatnak a fennmaradását, időbeli folytonosságát, valamint az egyén azonosságtudatának kidolgozását, illetve szüntelen újraszerveződését.³⁶

A közös élmények összekapcsolódnak a közös elbeszélések gyakorlatával,³⁷ melyek fontos eseményei a kisebb-nagyobb időközönként megrendezett osztálytalálkozók, összejövetelek. Erre éppen azon öregdiákok visszaemlékezéseiből következtethetünk, akik évekig-évtizedekig kimaradtak belőlük:

Az én esetemben azért is nehéz a részletekre való emlékezés, mert az 1950-ben történt érettségim óta nagyon ritkán volt alkalmam találkozni volt osztálytársaimmal, amikor a gimnáziumi vagy a kollégiumi emlékeimet felújítottam volna.³⁸

Az együtt kialakított csoportnarratíva domináns, a visszaemlékezők által „sajátként” értett emlékeket is elhomályosító, működését³⁹ megvilágító példa lehet annak a visszaemlékezőnek az elbeszélése, aki a számtalan közös újramondás után már nem tudja eldönteni, hogy maga is ott volt-e a pannonhalmi igazgató (Söveges Dávid) ÁVH által történő letartóztatásakor:

Ma már nem tudom eldönteni, hogy magam is láttam-e, vagy csak a sokszor hallott elbeszélések következtében kialakított kép él bennem arról, ahogy ezek a lakájlékú „pribékek” kivitték, taszigálták Dávid atyát.⁴⁰

³³ RICOEUR, *Az én és az elbeszélte azonosság*, i. m., 255.

³⁴ KESZEI András, *Az emlékezet rétegei*, Korall, 2010/41, 18.

³⁵ KESZEI András, *Hely és emlékezet között = Hely, identitás, emlékezet*, szerk. KESZEI András, BÖGRE Zsuzsanna, Bp., L'Harmattan, 2015, 66–67.

³⁶ PATAKI Ferenc, *Együttes élmény, kollektív emlékezet*, Magyar Tudomány, 2003/1, 28.

³⁷ VÖ. PLÉH Csaba, *Az elbeszélte történelem a pszichológiában*, Világosság, 2000/11–12, 68.

³⁸ *Menedék*, i. m., 15.

³⁹ Többen a visszaemlékezésük megírása előtt is összegyűltek átbeszélni iskolai emlékeiket: „Azt is biztosra vesszük, sőt tudomásunk is van arról, hogy az emlékek megírása előtt több egykori diák átbeszélte emlékeit egykori osztálytársaival. Habár ez nem zárja ki annak lehetőségét, hogy egymás emlékeit átvegyék, de ennél fontosabbnak tartjuk ezeknek a beszélgetéseknek azt a hozadékát, hogy azok során újabb emlékek bukkanhatnak felszínre.” – SZALAI, i. m., 52.

⁴⁰ Uo., 102–103. – Az igazgató elhurcolását felidéző visszaemlékezések a vaku-/villanófényemlék (*flashbulb memory*) Brown és Kulik által leírt működésére is példát szolgáltatnak: a traumatikus, drámai élmény szembetűnően élénk, részletgazdag leírásait olvashatjuk a kötetben.

Sokan talán éppen emiatt nem is érzik igazán sajátjuknak iskolai emlékeiket,⁴¹ egy másik öregdiák szerint ebből a szempontból inkább előny, mint hátrány, hogy sokáig nem volt kapcsolatban egykori osztálytársaival:

Esetemben ki kellene használnunk azt a tényyszerűséget, hogy csak az 1956/57-es tanévben voltam jelen Pannonhalmán, és azt, hogy csak most találtam meg, több mint 50 év után, így élményeimre nem rakódhattak másoktól hallott információk, élmények.⁴²

Az osztálytalálkozók a gimnázium terének újbóli, szimbolikus birtokbavételeként is elgondolhatók, a *Szicklára épült menedékünk* című kötetet kiadó osztály közösségének saját „rítusai” alakultak ki az idők során ezekre az alkalmakra a csoportos imádságtól, a névsorolvasáson, valamint az elhunytakra történő megemlékezésen át a közös éneklésig:

A rítus összetett fogalom, több más jelentése mellett a közösség tagjainak egymáshoz való viszonyát is meghatározza. Az évtizedek során fokozatosan alakultak ki találkozóink rítusai, amelyeket az emlékezés különböző megnyilvánulásai mellett a tréfák, vidámság, összetartozás kifejeződései is, jól érzékeltek, hogy milyen erősek a bennünket összekötő több évtizedes szálak.⁴³

A kollektív identitáskonstrukciók, csoportnarratívák megértése, illetve további értelmezése szempontjából fontos szót ejteni az iskola teréről mint narratív konstrukcióról, hiszen amikor a visszaemlékezők a gimnáziumokról beszélnek nyilvánvalóan nem (csupán) az intézmények épületét értik alatta, hanem egy nehezen körülírható közeget/hagyományt/történelmet, a hely szellemét (*genius loci*), de mindenféleképpen egy olyan sajátos atmoszférát, amelynek tulajdonképpen az iskolák iránti kötődésüket is tulajdonítják:

Létezett ugyanis egy jó értelemben vett kollégiumi hagyomány, amelyet nehéz persze szavakba önteni, de azért mindnyájan éreztük. Büszkéek voltunk arra, hogy refisták vagyunk.⁴⁴

A Debreceni Református Kollégium, illetve a Pannonhalmi Bencés Gimnázium mint nagy múltra visszatekintő nevelési-oktatási intézmények hasonlatosak a bahtyini

⁴¹ „Szinte semmi olyan emlékem nem maradt az 1956-os forradalom alatti időkből, amit igazán sajátoménak tekinthetek, és nem az osztálytársaimmal az azóta eltelt több mint 50 év alatti múltfelidézésből, beszélgetésekből őriztem meg.” *Uo.*, 206.

⁴² *Uo.*, 73.

⁴³ *Szicklára épült, i. m.*, 88.

⁴⁴ *BEKE, i. m.*, 15.

várkastély kronotopozzához.⁴⁵ Miként Horváth-Futó Hargita – a református iskolával kapcsolatos – elemzése⁴⁶ nyomán belátható, az épített, fizikai Kollégium mellett létezik egy elbeszél „szöveg-kollégium” is: egy olyan narratív konstrukció, amely a gimnázium történetéből, hagyományából, a hozzá kapcsolódó toposzokból, szépirodalmi reprezentációiból stb. jött létre – és nyilvánvalóan változott is – az évszázadok folyamán, és az épített Kollégiummal együtt alakítja az iskoláról alkotott képet. A pannonhalmi gimnázium helyzete némileg eltérő a debreceniétől, hiszen esetében középiskolai oktatásról (legalábbis mai formájában) mindössze 1939-től beszélhetünk, a bencés hagyományok, az apátság ezeréves múltja, a hazai kulturális, oktatási-nevelési szintéren betöltött szerepe azonban hasonló karaktert ad az intézménynek.

Érdeemes röviden kitérni arra, hogy miként beszélnek egykori gimnáziumukról egy olyan iskola tanulói, amely nem rendelkezik a vizsgált intézményekéhez hasonló, több évszázados történelemmel, hagyományokkal. Az egyházi intézmények államosításáról szóló 1950-es egyeztetések során a katolikus egyház eredetileg ciszterci fenntartású iskolákat szeretett volna megtartani, a kommunista vezetés azonban a ferenceseket javasolta helyettük, akiknek így viszont alig néhány hetük volt a Szentendrei Ferences Gimnázium megszervezésére, a szerzetesek tanárrá képzésére. Az iskola alapításának ötvenedik évfordulójára kiadott, visszaemlékezéseket is tartalmazó évkönyv központi narratívájában a ferences rend megmaradásának zálogaként, a semmiből létrejövő csodaként kerül elbeszélésre a gimnázium története:

Hol? Egy világvárosnak a tövében, nem hegyre épülve, mint például Pannonhalmra, nem valamilyen történelmi nevezetességű, ősi és iskolának emelt épületben, mint a kecskeméti piaristák. Szentendrén, a Duna partján, nem egy hagyományokkal rendelkező rendház szomszédságában, hanem látszólag a semmiben. És mégis: legendások voltak azok a HÉV-szerelvények, amelyeken a Margit-hídtól utaztak ki ide a diákok, és ahol atyák felügyeletével stúdiumot tartottak. [...] Milyen eszközökkel? A semmivel és a semmiből. A semmivel? Nem, mert mégiscsak ott voltak sokan a háttérben, akik féltő szeretettel vigyáztak erre az iskolára. Megszámlálhatatlan ember, egyszerűek, szegények,

⁴⁵ „A várkastélyban minden zug az »időtől terhes«, sőt a szűkebb értelemben vett történelmi időtől – azaz a történelmi múlt idejétől – az. A vár az a hely, ahol [...] a múlt történelmi alakjainak élete folyt, látható alakban halmozódtak föl az építmény különféle részeiben, berendezéseiben [...] elmúlt korok és nemzedékek nyomai. Legvégül, a legendák és a hagyományok elmúlt események emlékeivel teszik élővé a kastélyt és környéke minden zugát.” Mihail БАХТЫН, *A tér és az idő a regényben*, ford. KÖNCZÖL Csaba = M. B., *A szó esztétikája*, szerk. KÖNCZÖL Csaba, Bp., Gondolat, 1976, 298. – Ehhez kapcsolódó idézet az egyik visszaemlékezésből: „A mai napig, pedig szinte naponta megyek a Kollégiumba, különös érzés felmenni a lépcsőkön, ahol nagyjaink közül oly sokan jártak. Látva a falakat díszítő freskókat, mindig eszembe jut a város és a vele összefonódott Kollégium sok évszázados története, jelentősége nemzeti múltunkban. Igen, a falakból is árad a történelem, a szellemiség, ami évszázadokon át jellemezte a Skolát, az Alma Matert.” *Szikkára épült, i. m.*, 123.

⁴⁶ HORVÁTH-FUTÓ Hargita, *Iskola-narratívák*, Újvidék, Bölcsészettudományi Kar, 2009, 96–120.

vagy néha tehetősebbek. És kialakult nemcsak a diákoknak a családja, de kialakult a diákok családjából egy még nagyobb család, majd a hagyományok nélküli iskolából kialakult szép lassan a saját hagyományait megteremtő iskola az ide járó generációk által. Megtörtént a csoda, és történik a csoda máig.⁴⁷

Menedék vagy börtön?

A Debreceni Református Kollégiummal kapcsolatos visszaemlékezésekben felhasználódnak, megidéződnek az iskolával kapcsolatosan az évszázadok folyamán kialakult toposzok, motívumok: a „szegények iskolája”,⁴⁸ az „ország iskolája”,⁴⁹ az Alma Mater (tápláló édesanya), illetve annak egyfajta párjaként az apafigurává antropomorfizált iskola képe,⁵⁰ vagy a metonimikusan az ősi, „történelmi” falakkal azonosított állandóságot, maradandóságot tükröző intézmény trópusa. Más helyen a Kollégium leírása a *Légy jó mindhalálig* kezdősoraiból⁵¹ is ismerős, a hatalmas épületet a kisdíák perspektívájával ellenpontoszó sorokra emlékeztethet:

Milyen volt 1958-ban először belépni az ódon kapun? Nyomasztó és félelmetes. Az ember minden lépés után kisebbnek és kisebbnek érezte magát.⁵²

Mert ember azt el nem tudja képzelni, hogy a sivárságnak mekkora nyomasztó érzése lett úrra rajtunk akkor, amidőn megszokott falusi környezetünkben először léptünk a Kollégium udvarának négyszög alakú, poros, kietlen, tátongó sivárságába.⁵³

A bencés gimnázium visszaemlékezői elsősorban az apátság ezeréves múltjával azonosítják az iskolát, elbeszéléseikben meghatározó szerepet kap az intézményegyüttes

⁴⁷ *A Szentendrei Ferences Gimnázium jubileumi évkönyve – 1950–2000*, szerk. FEKETE László András, Szentendre, Szentendrei Ferences Gimnázium, 2000, 7.

⁴⁸ „A Református Kollégiumot hosszú időn át [...], de még a mi időnkben is a »szegények iskolájának« nevezték.” *Menedék, i. m.*, 23.

⁴⁹ „Nagyon kevés tanintézet büszkélkedhet ma azzal, hogy 450 éve megszakítás nélkül nevel kiművelt emberfőket a haza javára. Mert a Kollégium nemcsak a református egyház, hanem az egész ország szolgálatában állt.” BEKE, *i. m.*, 5.

⁵⁰ „Mit jelentett nekem a Debreceni Református Kollégium? A távoli apámat pótolta. Amióta pedig már ő nem él, azóta egyedül figyelni sorsomat, legalábbis én magamon érzem tekintetét és félőn tisztetem.” *Menedék, i. m.*, 52.

⁵¹ „A kollégium nagy, komor, négyszögű épület. Voltaképpen csak az első része komor, a Nagytemplom felőli ősi épület, a hátulsó három szakasz, amely úgy van építve, hogy az egész egy négyszögű udvart zár be, inkább sivár.” MÓRICZ Zsigmond, *Légy jó mindhalálig*, Bp., Móra, 1980, 5.

⁵² *Sziclára épült, i. m.*, 73.

⁵³ BEKE, *i. m.*, 7.

térbeli elhelyezkedése, kialakítása (a Szent Márton-hegyre⁵⁴ épült várjellege): „Messziről, közelről egyaránt lenyűgöző látványt nyújt. Pannonhalma a magyar Monte Cassino, sőt magyar Lhasza.”⁵⁵

Papgyerekek, kuláckiúk, a falusi értelmiségiek – jegyzők, tanítók –, valamint egyéb polgári származású fiúk jártak a Refibe. Hamar rájöttünk, hogy összetartozunk, hiszen akkor, a kegyetlen kommunista osztályharc éveiben más iskolába nem nyerhettünk volna felvételt, állami középiskolába nem érettségizhettünk volna. *Azilum* volt a Kollégium, a megalázott, a társadalom perifériájára szorított szülők gyermekeinek menedékhelye. A Kollégium jelentette a lehetőséget, hogy később értelmiségi, tudós pályára kerüljünk. Megfogott bennünket a *genius loci*, a hely szelleme. A magyar kultúra és tudomány nagyjainak emléktáblái, a könyvtár, az Oratórium – sokunk számára csoda volt. Nap mint nap láttuk Arany, Kölcsey, Csokonai, Kálvin, Zwingli emléktábláját. Szombat este és vasárnap a praecesen és az istentiszteleten az 1848/49-es forradalom és szabadságharc levegője áradt felénk az Oratóriumban. A kollégiumi könyvtár pedig maga volt a magyar kultúra és művelődéstörténet. Számmunkra, falusi gyerekek számára kinyílt a világ, csodálkozva néztük a várost, hallgattuk a Nagytemplom Rákóczi-harangját. Én Debrecent, a Kollégiumot szellemi szülőföldemnek tekintem.⁵⁶

A gimnáziumok 1950-es, 1960-as években betöltött szerepét – mindkét iskola esetében – leginkább az előbbi idézetben is kifejtett menedék motívummal írják le a visszaemlékezők: erre két kiadvány már címében – *Menedék; Sziklára épült menedékünk* – is egyértelműen utal. Többségük elbeszéléseiből olyan gimnázium képe bontakozik ki, amely „az iskola történetének egyik legválságosabb időszakában”⁵⁷ befogadta a rendszer által üldözöttek gyermekeit és egyedüli továbbtanulási lehetőséget biztosított számukra.⁵⁸ A menedék motívuma az üldözés–menekülés–befogadás dialektikáján alapszik, a visszaemlékezésekben a térbeli elválasztottság (kint–bent) jelentéskörére építve teremődik meg egy olyan kétpólusú rendszer, melyben a gimnáziumok befogadójellege, sajátos előírásai, felépítésük, belső rendjük szembeállítódnak a kommunista diktatúra vallásellenes, kirekesztő, származáson alapuló megkülönböztetést érvényesítő működésmódjával:

⁵⁴ Diákszlengi alakban ezt gyakran csak „Kupacként” emlegetik: „Életemben meghatározó volt a bencés neveltetés, a Pannonhalmán eltöltött idő és az a szellemiség, amelyet a »Kupacon« kaptunk, amely valamennyiünket a sírig elkísér.” SZALAI, *i. m.*, 298.

⁵⁵ JANKOVICS, *i. m.*, 455.

⁵⁶ *Menedék, i. m.*, 114–115.

⁵⁷ *Uo.*, 10.

⁵⁸ Egyesek számára ennél is konkrétabb menedéket jelenthetett az iskola: a *Mozaik* című kötetben egy olyan diák visszaemlékezését is olvashatjuk, aki Nyíregyházán részt vett a forradalmi eseményekben, majd több hónapos bujkálás után vették fel Pannonhalmára, ahol meghúzhatta magát a megtorlások elől. SZALAI, *i. m.*, 264–266.

Nevelőink a létrejött közösségben irányadónak a periklészi demokrácia ismerveit tartották helyesnek, amelynek mindenki egyenjogú tagja, ahol kizárólag a személyes adottságok és a szorgalom számít, a családi származás nem fontos.⁵⁹

A fejezet elején – a Debreceni Református Kollégiummal kapcsolatban – felsorolt toposzokat, motívumokat, narratívát nemcsak megidézik, hanem tovább is írják a visszaemlékezők, a csoportidentitás kifejeződése szempontjából fontos jelentéseket társítanak a már meglévő motívumokhoz, aktualizálják őket, illetve újakat hoznak létre. Így lesznek az állandóságot szimbolizáló falak egyben a fizikai elkülönülés és a védelem jelölői is,⁶⁰ illetve így kerül hangsúlyozásra az Alma Mater motívumában annak óvó-védelmező jelentése:

A Debreceni Református Kollégium, benne a Gimnáziummal – egy fél évszázad távlatából visszatekintve – egy embertelen, kietlen és kegyetlen korszakban, a proletárdiktatúrában, vagy szebben: a szocializmus idején [...] valóban Alma Mater, tápláló és védő, oltalmazó, nevelő Édesanya [volt]. Olyan megtartó, megőrző hely, amely nélkül nem lettem volna sohasem azzá, amivé lettem.⁶¹

A kijelölt korpuszban ezeken kívül számos – a külvilágtól való térbeli elválasztottság jelentéskörére építő – motívumot, metaforát találhatunk, melyeket a visszaemlékezők a gimnáziumok vonatkozásában használnak: „szigetként”,⁶² „védett burokként”,⁶³ „elefántcsonttoronyként”⁶⁴ írják le az intézményeket. Az egyházi iskolák tanulóinak jutott marginális pozícióból való kitörés, az öregdiákok szerint, jellemzően olyan területeken valósulhatott meg a korban, melyek önálló, rögzített szabályrendszerrel és értékelési normával rendelkeztek. Ezt, a tanulmányi versenyek mellett, leginkább a sportról mondják el: „A sport tehát, mint később tapasztaltam, nekem diákként

⁵⁹ *Uo.*, 42. – Más helyen: „A pannonhalmi gimnázium volt életemben az első olyan hely, ahol előre megismerhető szabályokra tudtam támaszkodni.” *Uo.*, 206.

⁶⁰ „Mert az a hatalmas, félelmet keltő épület valójában nem egy érzéketlen kőtömeg volt, nem börtön, hanem épp ellenkezőleg: mindannyiunk menedéke, a megbélyegzettéké, a kivetetteké. A szó szoros értelmében a mentsvárunk. [...] A falakon kívül tombolt a »*really existing socialism*«, de a »*várfalakon*« belül a megbélyegzett diákok és az ország legnagyobb református tanárai egy más, jobb világ törvényei szerint éltek.” *Menedék, i. m.*, 228. (kiemelés az eredetiben)

⁶¹ *A Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma, i. m.*, 138.

⁶² „Valójában védett szigeten éltünk, az ország sok könnye, szenvedése nem jutott el hozzánk.” *Menedék, i. m.*, 136; „A Gimnázium az én emlékeimben úgy maradt meg, mint a béke szigete.” *Uo.*, 183.

⁶³ „Utólag azt lehet mondani, hogy mi egy gondosan védett burokkban éltünk. Vigyáztak ránk a tanáraink.” SZALAI, *i. m.*, 94.

⁶⁴ *Uo.*, 171.

egy tisztességes kitörési lehetőséget teremtett a hátrányos megkülönböztetés alól.”⁶⁵ A *Menedék* című kötet visszaemlékezői között például szép számmal találunk egykori megyei, országos bajnok, felnőtt vagy korosztályos válogatott sportolókat, akik elmondásuk alapján eredményeikkel nemcsak önmaguknak szereztek dicsőséget, hanem az iskola működését is legitimálták a rendszer támadásaival szemben.

Ezt a biztonságosnak, védettnek érzett állapotot megbontani látszó bármilyen esemény rendkívül élesen kerül ábrázolásra a visszaemlékezők elbeszéléseiben, ahogyan Keszei András fogalmaz – a *Mozaik* című kötetet vizsgáló – tanulmányában:

Azok, akik az 50-es években osztályidegenként megtapasztalták, mit is jelent másodrendű állampolgárnak lenni, sajátosan emlékeznek. Az emlékek relevanciája nyilvánvalóan nagyrészt innen ered: sokaknak, főleg a megszabott és városokból érkező diákok közül, az egyházi gimnázium volt az egyetlen elfogadható, sőt elérhető iskola. A diktatúra egyfajta sorsközösséget jelentett az ott tanulók, szüleik és a bencés tanárok számára. Másfelől a közösség a maga sajátos szerkezetével, szerzetesek által felügyelt rendjével biztonságot nyújtott a fiataloknak, akiknek ez fontos volt. Éppen emiatt emlékezetes a rendet, biztonságukat fenyegető minden mozzanat.⁶⁶

A bencés gimnáziumban ÁVH-s, illetve szovjet katonák által végzett „házkutatásokat” ostromként,⁶⁷ a hely megszenteltségtelenítéseként,⁶⁸ a nyugalom szigetére betörő viharként⁶⁹ beszélnek el az öregdiákok, melyek nyomai kitörölhetetlenül megmaradtak a térben és az emlékezetben is.⁷⁰ Az igazgató, Dávid atya, elhurcolása ennek a nyugalmi állapotnak a felbomlását is szimbolizálja visszaemlékezéseikben:

A viszonylagos nyugalom, biztonságérzés jelentőségére utal, hogy a tankok és a gépfegyveres katonák megjelenése olyannyira emlékezetes maradt, a hozzá kapcsolódó félelemmel együtt. [...] Dávid atya személye mintha ennek a törekény egyensúlynak a biztosító lett volna sokak számára, aminek köszönhetően a félelemtől övezve ugyan, de mégis biztonságban voltak. Elhurcolása és szenvedései ennek a törekény stabilitásnak a jelképét távolították el.⁷¹

⁶⁵ *Menedék, i. m.*, 207.

⁶⁶ KESZEI, *Az emlékezet rétegei, i. m.*, 27.

⁶⁷ „Emlékszem, amikor a pufajkások orosz tankok kíséretében »megostromolták« a várat.” SZALAI, *i. m.*, 273.

⁶⁸ „villámcsapásként szakadt ránk az orosz tankok dübörgése. Itt Pannonhalmán, a szent helyet megszenteltségtelenítve, bógve forgolódtak a vasszörnyetegek.” *Uo.*, 71.

⁶⁹ „A mi békés és csendes Kupaunk sem maradhatott ki a korszak viharából, begyűrűztek azok a nyugalom szigetére is.” *Uo.*, 289.

⁷⁰ „A hernyótalpak nyoma mélyen belevésődött a salakba, ennek látványa pedig a diákokba. A salak a nyomokat még 1960-ban is őrizte, a képet az emlékezet még ma is.” *Uo.*, 404.

⁷¹ KESZEI, *Az emlékezet rétegei, i. m.*, 30.

Mindemellett Pannonhalma, a magyar történelem különféle időszakaiban elfoglalt szerepe (az ország három részre szakadása után végvár, a második világháború alatt Vöröskeresztes központ, ahol zsidókat, katonaszökevényeket is bújtattak stb.) miatt számos példát szolgáltat, kifejezetten „alkalmasnak” mutatkozik a „menedék-szerep” betöltésére: „A Mons Sacer most is biztos védelmet nyújtott mindnyájunk számára, mint ahogy évszázadok során sokan másoknak, s így az említett »szoldátok« is a hely szellemét átérezve elvonultak.”⁷²

Fontos hangsúlyozni, hogy ez a – felekezeti gimnáziumokat az 1950-es, 1960-as években menedékként elbeszélő – narratíva kizárólag azoknál az öregdiákoknál jelenik meg, akik deklasszált családok leszármazottjaiként kerültek az intézményekbe:

Jól látszik, hogy aki még ősszel külföldre menekült, tehát kikerült az élő emlékező közösségből, annak emlékei jobban megfakultak, csakúgy, mint azok esetében, akik ennek a közösségnek a magjától (akik végig ott voltak, bentlakóként, az iskolaévek után is összejártak) távolabb helyezkedtek el. A bejárók külön kasztja, ahogy ők fogalmaztak, és a pannonhalmi környezetben idegenként mozgó lányok (ezt ők is érezték, de gondosan el is különítették őket a fiúktól) a nagyobb emlékezeti közösség peremére szorultak.⁷³

Ezen – egyébként jelentékeny számú – visszaemlékezők beszédmódja főként azért válhat dominánssá, mert jórészt közülük kerülnek ki azok, akik a mai napig kapcsolatban állnak egykori iskolájukkal, illetve egymással, ők azok, akik – mint korábban említettem – tagjai az intézmény körüli öregdiák-szervezeteknek, illetve rendszeresen járnak osztálytalálkozókra is. Az egyházi gimnáziumok ’50-es, ’60-as évekbeli helyzetének pontosabb megértéséhez szükséges lenne ugyanakkor megnézni, hogy miként emlékeznek azok, aki nem tagjai ezeknek a hálózatoknak: a hozzájuk mint kontrollcsoporthoz való eljutás azonban meglehetősen nehéz.

Annak ellenére, hogy az 1950-es, 1960-as években egyházi gimnáziumokba járt öregdiákok visszaemlékezéseinek többségében az adott középiskolák menedékként és – a kommunista rendszerhez viszonyítva – az egyenlőség helyszínéül tűnnek fel, fontos figyelembe vennünk, hogy az iskola, illetve a bentlakásos kollégium – mint foucault-i válság-heterotópia⁷⁴ – a felügyelet, az elzárás és a büntetés színhelyeként funkcionáló intézményként is értelmezhetővé válhat, hasonlóan, akár a börtönhöz.⁷⁵ Miként a kint–bent dichotómiája – amint az előbb láthattuk – hordozhatja a „jó”, illetve a „rossz” elkülönülésének jelentéstartalmát, ugyanúgy vonatkozhat a szabadság–korlátozottság/bezárttság viszonyrendszerére is:

⁷² SZALAI, *i. m.*, 223.

⁷³ KESZEI, *Az emlékezet rétegei, i. m.*, 27.

⁷⁴ Michel FOUCAULT, *Eltérő terek*, ford. SUTYÁK Tibor = M. F., *Nyelv a végtelenhez*, szerk. SUTYÁK Tibor, Debrecen, Latin Betűk, 1999, 149–150.

⁷⁵ Michel FOUCAULT, *Felügyelet és büntetés: A börtön története*, ford. CSÚRÖS Klára, FÁZSY Anikó, Bp., Gondolat, 1990, 185–228.

A dombtetőn magányosan álló, hatalmas és zárt épülettömb azonban nem csak a többségünkkel – és a hely szellemiségével – ellenséges külvilágot zárta ki, de minket is bezárt.⁷⁶

Egyes visszaemlékezőknél olvashatunk például arra történő utalásokat, hogy az iskola nevelési-oktatási gyakorlata nem volt korszerű,⁷⁷ illetve felszámolta, akadályozta az egyéniségek kibontakozását,⁷⁸ míg másoknál a gimnázium a katonaság intézményével állítódik párhuzamba.⁷⁹ Az iskola elszigeteltsége hangsúlyosabban megjelenik a pannonhalmi öregdiákok visszaemlékezéseiben, akik a település, az intézmény földrajzi elhelyezkedéséből adódóan debreceni társaikhoz képest még inkább el voltak zárva a külvilágtól, az országos eseményektől. Izgalmas megfigyelni, hogy a korábbiakban bemutatott motívumok, narratívák akár tökéletesen az ellentettjükbe is fordulhatnak – a kommunista rendszer helyére az iskolai vezetés, illetve tanárok kerülhetnek, mint az elnyomás megtestesítői:

Később, a dzsessz és a modern művészetek, valamint a hosszú haj és a szakáll, illetve szűk nadrág ellen tett hruscsovi kirohanások és rendőrségi intézkedések alkalmával mindig eszembe jutott, hogy már Pannonhalmán is, már a papok is... Ezek a módszerek ugyanis olyanok voltak kicsiben, mint a kintiek.⁸⁰

Ugyancsak ebből a szempontból érdekes azon pannonhalmi diák írása, akit disszidálási kísérlete miatt kirúgtak a gimnáziumból, elbeszélése a menedék motívumának pontosan az ellenkezőjéről, kitaszítottságáról tesz tanúbizonyságot:

Évtizedek hosszú vajúdása után is szilárd meggyőződésem, hogy annak idején igazságtalanul rúgtak ki. Sőt! Azokban a vészterhes időkben nem ereshettek volna felelősség nélkül világnak.⁸¹

⁷⁶ PH 58/B – *Osztály-napló*, i. m., 42. – Egy másik visszaemlékező elmondása szerint szüleinek csak „Kufsteinként” emlegette Pannonhalmát. SZALAI, i. m., 272.

⁷⁷ „Védettek lettük, miközben a külvilág és az idő elment mellettünk.” SZALAI, i. m., 171.

⁷⁸ „Amit máig hibának érzek: nem szerették a tanárok, ha valaki kiemelkedni látszott az átlagból, legyen az író, sportoló, valamelyik tantárgy iránt különös figyelmet érdemlő [sic!] fiatalember. De összességében azt mondhatom, hogy igen színvonalas iskola volt a Református Gimnázium.” *Menedék*, i. m., 118.

⁷⁹ „Abban az időben szigorúnak tűnt a Kollégium rendje, de később rájöttem, hogy az erkölcsös neveléshez szigor tartozik. A 24 hónapos katonai szolgálat sem tűnt olyan elviselhetetlennek, hiszen a kolozsba is szinte hasonló volt a rend.” *Szklára épült*, i. m., 69.

⁸⁰ JANKOVICS, i. m., 476.

⁸¹ SZALAI, i. m., 299. – Hasonló narratíva figyelhető meg a kommunizmus alatt – a már említett szentendrei mellett – működő másik ferences középiskola, az esztergomi Temesvári Pelbárt Ferences Gimnáziumból kirúgott öregdiák elbeszélésében: „Abban a politikai légkörben egyházi iskolából évközben való »szülői akaratból« [ti. ezt írták az indexébe] való elhozatal felért egy általános országos középiskolai kitiltással. [...] Sajnos a politikai környezet sem intette megfontolásra őket, egy életre elvághattak volna.” *Frankás diák*

A csoportnarratíva szerkezetébe nehezen beilleszthető, anomáliaként ható elemeket – amint azt az idézett szövegrészekben is láthatjuk – az öregdiákok többségében integrálják, beépítik a közös elbeszélés szövetébe. Így a bezártság és a szigor az iskola óvó-védelmező funkciójának, menedékjellegének zálogaként, míg a szegényes kollégiumi körülmények a túlélés garanciájaként beszélődnek el a visszaemlékezésekben:

A politikai küzdelmekről hangos külvilág zaját felfogta a Kollégium vastag fala, és az újrakezdés nehéz éveiben az évszázados állandóság higgadt nyugalma árasztotta. A régi szokások szerint zajló kollégiumi életben a szegénység, a sovány konviktusi koszt nem okozott riadalmat, kétségbeesést, sokkal inkább a rendíthetetlen megmaradás bizonyítéka volt.⁸²

Az ellentmondás feloldásának eszköze sok esetben – meg gondolatlanként, felelőtlenül jellemzett – diákkori perspektívájuk kvázi szembeállításával a visszaemlékezés jelenében meglévő attitűdjükkel: „Utólag jobban megértettük, hogy az a zártság, amivel az iskola és a kollégium bennünket körülvevett, az éppen a mi érdekünket szolgálta, minket védett.”⁸³

*

Dolgozatomban az 1950-es, 1960-as években egyházi iskolákban végzett öregdiákok – mindeddig kevésbé kutatott – írásos visszaemlékezéseinek vizsgálatához kíséreltem meg néhány lehetséges megközelítési irányt, módszertani támpontot adni. A szövegek általánosabb emlékezés-, identitás-, és térelméleti jellegzetességeinek felvázolásával, a gimnáziumok vonatkozásában használt motívumok áttekintésével elsődleges céloom egy későbbi, átfogó kutatás kiindulópontjainak, alapjainak megteremtése volt. Az egyházi gimnáziumok a Rákosi-, illetve a Kádár-rendszer alatt betöltött szerepének pontosabb megértéséhez – a hivatkozott, többségében felkérésre született (évkönyvekben, jubileumi kötetekben, gyűjteményekben megjelent) írások mellett – a későbbiekben érdemesnek mutatkozik megvizsgálni az említett korszakhoz kapcsolható, vonatkozó oral history interjúkat, illetve szépirodalmi szövegeket (pl. Végh Antal: *Akkor májusban esett a hó*; Perjéssy-Horváth Barnabás: *Kollégium blues*; Méhes Károly önéletrajzi regényei) is.

voltam: Az esztergomi Temesvári Pelbárt Ferences Gimnázium és Kollégium 1960-ban érettségizett IV. reál osztályának 50 éves érettségi évfordulójára összeállított emlékkönyv, szerk. GÖBEL József, [magánkiadás], 2010, 197.

⁸² Menedék, i. m., 50.

⁸³ Sziklára épült, i. m., 47. – Más helyen: „Utólag meg kell állapítanom, hogy a bencések és főleg az igazgató, Dávid atya, rendkívül gondosan és felelősségteljesen járt el az események alatt. Óriási felelősség nehezedett rájuk, több mint 300 lelkesedő, kalandvágyó, nyugtalan és aggódó gyereket kellett összetartani, fegyelmelni akkor, amikor minden a feje tetején állt.” – SZALAI, i. m., 186.

BARNABÁS PÓTOR

“It was not a prison but (...) shelter”

Methodological Questions and Approaches to the Reminiscences of Alumni graduated in Ecclesiastical Secondary Institutes in the 1950's and 1960's

In my paper I investigate the general memory, identity and spatial theoretical aspects of the written and post-regime-published reminiscences of alumni graduated from the High School of the Reformed Church in Debrecen (Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma) and from the Benedictine Secondary School of Pannonhalma (Pannonhalmi Bencés Gimnázium) in the 1950's and the 1960's. Considering the theoretical and methodological approaches of oral history I examined the potential factors which can determine the reminiscences, then I analysed the schools as narrative constructions and their role in the community's identity. The narrative of those whose families have been declassified can be considered dominant in the discussed texts and volumes: these alumni characterize their former secondary school as a 'shelter' or an 'island' which embraced them and which was able to defend them against the offence and oppression of the Socialist-Communist regime. Nevertheless, boarding schools – as crisis heterotopias (Michel Foucault) – can easily be interpreted as the institutions of discipline, seclusion and punishment, similarly to prisons.